

आदिवासी बोलींचे स्वरूप व भवितव्य

प्रा. किरणकुमार कवठेकर, Ph. D.

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, डॉ. शांतीलाल धनजी देवसी कला महाविद्यालय आणि वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वाडा, जि. पालघर.

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

महाराष्ट्रात आदिवासींच्या जवळपास ८० बोलीभाषा आढळतात. दर बारा कोसांवर भाषा बदलते असे म्हटले जाते, याची अनुभूती आदिवासी बोलींच्या बाबतीतही येते. त्यादृष्टीने काही बोलींचा विचार पुढीलप्रमाणे करूया.

सह्याद्री पर्वत रांगांच्या कुशीत वसलेल्या आदिवासी वारली जमातींच्या बोलीचा विचार करता वारलीमध्ये मुरडे, दावर आणि निहीर वारली असे तीन विभाग दिसतात. एथोव्हेन या पाश्चात्य अभ्यासकांनी शुद्ध वारली हा आणखी एक विभाग असल्याचे मत मांडले आहे. मुरडे वारली हे ठाणे जिल्ह्याच्या उत्तरेकडे वास्तव करीत असून त्यांच्या बायका 'मुरडन्या' नावाचे अलंकार परिधान करतात. दावर वारलीमध्ये स्त्रिया हात व पायांमध्ये पितळी काकण घालतात. हे ही प्रामुख्याने ठाणे जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील भागात आढळतात. दवर वारलींच्या दक्षिण बाजूस निहीर वारली वास्तव करतात. मराठी भाषेतील 'नाही' या शब्दाऐवजी 'नीही' या शब्दाचा उच्चार करतात. त्यामुळे त्यांना निहीर किंवा निहीरे' वारली असे संबोधले जाते. मोखाडा परिसरातील वारली स्वतःला 'शुद्ध' वारली मानतात. 'शुद्ध' वारलींना 'घाटी' वारली व 'पठार' वारली म्हणूनही ओळखले जाते.

वारलींच्या बोली भाषेविषयी आपले मत मांडताना डॉ. ग्रिअर्सन आपल्या भारताची भाषिक पाहणी (linguistic survey of India) या ग्रंथात लिहितात," ठाणे जिल्ह्यातील वारली हे सुद्धा भिल्ल आहेत व त्यांची पहिली बोली इतर भिल्ल आणि खानदेशी बोली सारखीच असली पाहिजे. कालांतराने त्या बोलीवर मराठीचा इतका परिणाम झालेला आहे की, आता ती बोली म्हणजे ठाण्याचा अंतिम उत्तर मात सोडून मराठीची पोटभाषा म्हणावी लागेल. अंतिम उत्तरेकडे मात्र ती गुजरातची पोटभाषा आहे" सर ग्रिअर्सन यांनी तत्कालीन भौगोलिक व सामाजिक संदर्भांच्या आधारे आपली ही सदर भूमिका मांडली असून आजची प्राप्त परिस्थिती पाहता हे मत पटणारे आहे. वारली बोलीतील ळ, ष, श, क्ष, ऋ, लृ या मुळाक्षरे व स्वरांचा अभाव आहे. त्यांच्या बोलीत ळ ऐवजी ल, ड ऐवजी र, ण, न, ष, क्ष, या अक्षरांकरिता सही अक्षरे उच्चारली जातात हे मात्र प्रामुख्याने पहावयास मिळते .

पश्चिम खानदेशातील भिल्ल जमातीची भिलोरी जमात म्हणूनही ओळखले जाते. पश्चिम खानदेश म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या धुळे, नंदुरबार जिल्ह्यात वास्तव्य करणाऱ्या या जमातीत बर्डी, भिल्ल, कोटला भिल्ल, मावची भिल्ल, मथवाडी भिल्ल असे स्तर पहावयास मिळतात. डॉ. पुष्पा गावित यांच्या मते, "खानदेशातील आदिवासींमध्ये बहुसंख्येने भिल्ल जमात वास्तव्यास असल्याने भिल्ल जमातीची भिल्ल/भिलोरी बोलीभाषा समृद्ध आणि संपन्न आहे. या बोलीला वारसा आहे तो राजस्थानी आणि गुजराती भाषांच्या समकालीन उदयाचा. केवळ समकालीनत्वाचाच नाही तर प्राचीनत्वाचा आहे. अरवली पर्वतरांगा ते तोरणमाळ अर्थातच सातपुडा पर्वतरांगापर्यंत या भिल्ल जमातीचे वास्तव्य आहे." त्या पुढे लिहितात, "खानदेशातील भिल्ली बोली गुजरातीच्या ३९ भाषांतर्गत एक बोली, राजस्थानी भाषेच्या अंतर्गत ७१ बोलीपैकी एक बोली, मराठीच्या ६५ बोलीपैकी एक बोली असे विविधांगी रूप भिल्लीचे असते तरीही आपले स्वतंत्र वैशिष्ट्य तिने जपले आहे." आपले स्वतंत्र वैशिष्ट्य जपणाऱ्या पश्चिम खानदेशातील भिल्ल किंवा भिलोरी बोलीभाषेत मराठीतील ए, ट, श्र, हे स्वर येत नसून अ, इ, उ या स्वरांऐवजी आ, ऐ, ओ, हे स्वर येतात. 'मराठी भाषेप्रमाणे भिल्ल बोलीतही 'ण' या अक्षराने शब्दाचा आरंभ होत नाही. 'इतर बोलीप्रमाणेच 'य' शब्दाच्या सुरुवातीला येत नाही.' स, श, ह ची सरमिसळ झालेली दिसते. बहुधा स आणि श पासून सुरु होणाऱ्या शब्दाच्या प्रारंभी 'ह' येतो, असे पाहावयास मिळते.

कोरकू ही आस्ट्रिक कुळातील आदिम जमात असून मुंडा परिवारातील एक प्रमुख समाज आदिवासी जमात म्हणून ओळखली जाते. ही जमात महाराष्ट्रातील अमरावती जिल्ह्याच्या मेळघाटात, वर्हाड प्रांतातील अकोला व बुलढाणा जिल्ह्याच्या दुर्गम भागात वास्तव्य करते, तर मध्य प्रदेशातील छिंदवाडा, बैतुल, खंडवा, हौशंगाबाद परिसरात आढळते. पण कोरकूची सर्वाधिक लोकसंख्या मात्र अमरावती जिल्ह्यात आहे. कोरकू जमातीत अंतर्गत प्रकार नाहीत. त्याचबरोबर बोलीभाषेचे स्तरही आढळत नाहीत. पण निहाली जमातीचे लोक मात्र कोरकू बोली बोलतात, असे पाहावयास मिळते.

कोरकू बोली ही कोरकूची स्वतंत्र बोली असून "मराठी विश्वकोश खंड - २ " मध्ये, कोरकू अॉस्टो-आशियाई भाषासमूहपैकी मुंडा गटातील भाषा आहे. याच गटात संधाळी, मुण्डारी, हो, सावार, गदाबा या भाषा येतात,' असे दर्शवले आहे. तर कोरकू बोलीचे अभ्यासक डॉ. काशिनाथ विनायक बर्हाडे यांच्या मते, "मेळघाट व सातपुड्याच्या पर्वतीय प्रदेशात राहणारे कोरकू आपल्या बोलीचे अनेक विशेष अजूनही जपून आहेत. वचनाची एकवचन, द्विवचन व अनेकवचन ही त्रिस्तरीय व्यवस्था, लिंग व्यवस्था, सजीव-निर्जीवांसाठी वापरले जाणारे सर्वनामांचे प्रयोग, दर्शक सर्वनामांचे वैविध्यपूर्ण प्रयोग, पुल्लिंगी नातेवाचक शब्दांना लागणारे स्त्रीलिंगी प्रत्यय, मूळ क्रियापदाच्या आद्य, मध्य व अत्यंस्थानी लागणारे

प्रत्यय, कोरकू बोलीचा दीर्घ व मूर्धन्य उच्चारणांकडील कल. हे सर्व विशेष कोरकू बोलीचे वेगळेपण सिद्ध करतात. त्यांच्या "कोरकू बोली" : वर्णनात्मक, आणि समाजभाषा वैज्ञानिक अभ्यास, "या ग्रंथातून कोरकू बोलीत पस्तीस खंडित स्वनीम पहावयास मिळत असून अ,आ,इ,उ,ए,ओ, हे सहा स्वरस्वनीम, तर -

क्, ग्, ङ् च्, ज्, ट्, ड्

त्, र्, न्, प्, ब्, म्

य्, र्, ल्, व्, स्, ळ्

ही एकोणीस अल्पप्राण व्यंजने व ख्,घ्,झ्,ट्,ढ्,थ्,ध्,फ्,भ्,ह ही महाप्राण व्यंजने आढळतात, असे सांगण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे.

गोंड ही जमात भारतातील ओरिसा, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, महाराष्ट्र आणि आंध्रप्रदेशात आढळते. सदर जमातीचा महाराष्ट्रापुरता विचार केला तर ही जमात विदर्भातल्या गडचिरोली, चंद्रपूर, यवतमाळ तसेच गोंदिया, भंडारा, नागपूर या जिल्हाबरोबरच वर्धा व अमरावतीतही आढळते. गोंडजमातीतील प्रामुख्याने राजगोंड, धर्वे किंवा नाईक गोंड, खतोले किंवा खातुलवार गोंड आणि माडिया गोंड असे प्रकार पहावयास मिळतात. गडचिरोली जिल्ह्यात वास्तव्य करणाऱ्या माडिया गोंडांमध्ये स्थानपरत्वे बडा-माडिया आणि छोटा मीडिया असे दोन स्तर दिसून येतात.

गोंड जमातीतील वरील प्रकारांशिवाय यवतमाळ जिल्ह्यातील गोंड जमातीत दडवे गोंड, मोकाशी गोंड, हेही प्रकार आढळतात. भंडारा व गोंदिया जिल्ह्यात सोनझरी किंवा सोनझारे म्हणून ओळखली जाणारी जमातही पहावयास मिळते. गोंडांची बोलीभाषा ही गोंडी बोली म्हणून ओळखले जाते. या बोलीभाषेविषयी मात्र अनेक अभ्यासकांनी विविध स्वरूपाची मते मांडली आहेत. सर जॉर्ज ग्रिअर्सन यांनी 'भारताची भाषिक पाहणी' (linguistic survey of India) या ग्रंथात गोंडी बोलीविषयी भूमिका मांडताना गोंडी ही तमिळ, तेलुगू, कन्नड आणि मल्याळम भाषांची जननी आहे, हे महत्त्वपूर्ण विधान केले आहे. तर चंद्रपूर डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर मध्ये गोंडी ही द्रविड भाषा समूहातील एक भाषा असल्याची नोंद आहे. डॉ. मोतीरावण कंगाली, 'प्राचीन काळी गोंडी भाषा गोंडवन राज्याची राजभाषा होती,' असे सांगतात.

सदर गोंडी बोलीत मात्र प्रदेशनिहाय फरक पडतो, असे डॉ.एस.जी. देवगावकर व डॉ. शैलजा देवगावकर यांना पहावयास मिळते. ते "गोंड परधान, आणि कोलाम" या ग्रंथात म्हणतात, माडिया गोंडांची गोंडी किंवा माडिया भाषा हे तिचे जास्त पुरातन आणि अभिजात स्वरूप असून त्यात भरपूर लोकसाहित्य आहे. यवतमाळातल्या तसेच अमरावतीतल्या गोंडीवर मराठीचा, तर नागपूर गोंदियातल्या

गोंडीवर हिंदीचा प्रभाव जाणवतो. चंद्रपूर आणि विशेषतः अहेरी, सिरोंचाकडील गोंडीवर तेलगु भाषेचे संस्करण मोठ्या प्रमाणात दिसते. व्याकरण आणि भाषाशास्त्र या दृष्टीनेही गोंडी ही प्रगत भाषा आहे.

माडिया गोंड ही गोंडी बोलीचे मूळरूप म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या बोलीत ऐ आणि औ या स्वरांचा अभाव आहे. व्यंजने एकवीस आहेत पण 'ण' या व्यंजनास माडिया बोलीत स्वतंत्र अस्तित्व नाही. ष, ळ, क्ष, ज्ञ, ही व्यंजनेही माडिया गोंडी बोलीत आढळत नाहीत.

उपरोक्त चारही बोलीभाषांचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास अभ्यासकांनी सूक्ष्मपणे केला आहे, ही मोठी समाधानाची बाब आहे. बोलींच्या या भाषाशास्त्रीय अभ्यासातून एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे प्रदेशनिहाय अन्य बोली व भाषांचा प्रभाव आदिवासी बोलींवर पहावयास मिळतो. पण बोलीभाषा बोलणाऱ्या प्रत्येक आदिवासी समाजाने आपल्या बोलीभाषेचा वेगळेपणा आजवर काहीएक प्रमाणात जपला आहे हे प्रामुख्याने दिसून येते. हा वेगळेपणा अधिक स्पष्ट व्हावा याकरिता वरील चारही बोलींमधील नातेसंबंध दर्शवणारे शब्द पुढीलप्रमाणे आहेत.

नातेसंबंध दर्शवणारे शब्द

मराठी	वारली	भिल्ल / भिलोरी	कोरकू	माडिया गोंडी
आई	बाईस / आईस	या / याहकी	आयोम	याया
वडील	बास	बाहको	अवा / आबा / बाटे	तप्पो
भाऊ	भास	पाळूहू	दडू	दादाले
बहीण	बहिनिस	बोही	जिजी / बई / बाई	येलो
मुलगा	पोयरा	पोयरो	कोन	लेयापेकाल
मुलगी	पोयरी	पोयरी	कोनजे	लेयापिल्ला
नवरा	नवरा / गोहो	कोवालो / माटी	सानाटे	मुज्जो
बायको	बायलस	कोवाली / थे	बाहू / उरामिनीज	मुत्ते

वरील नातेसंबंध दर्शक शब्दातील वारली व भिलोरी बोलीतून पहावयास मिळणाऱ्या पोयरा (वारली शब्द) - पोयरो (भिलोरी शब्द), पोयरी (वारली शब्द) - पोयरी (भिलोरी शब्द) या शब्दांची तुलना करता या दोन्ही बोलींवर गुजराती भाषेचा प्रभाव दिसतो. कारण गुजराती भाषेत मुलगा व मुलगी या शब्दांत करिता पोयरो - पोयरी हे शब्द वापरतात. हे दोन्ही शब्द मराठी भाषेतील पोरगा पोरगी या शब्दांशी साम्य दर्शवितात. वारली व भिल्ल या दोन्ही जमाती महाराष्ट्र व गुजरात राज्याच्या सीमावर्ती भागात वास्तव्य करतात. त्यामुळे तेथील जमातींवर असा भाषिक प्रभाव पहावयास मिळतो.

कोरकू बोलीतील आज अबा, आबा, जीजी, बाई हे शब्द हिंदी व मराठी भाषेच्या प्रभावातून आलेले दिसतात. तर माडिया गोंडी बोलीतील दादा या शब्दाचा अपवाद वगळल्यास वरील सर्व नातेसंबंध दर्शक शब्द हे द्रविडभाषा परिवारातील आहेत हे सुस्पष्ट होते.

सदर नातेसंबंध दर्शक शब्दांप्रमाणे मानव, पशु-पक्षी, निसर्गातील विविध घटक झाडेझुडपे कृषीविषयक, वनस्पती, अन्नधान्य, विविध वस्तू पदार्थ, अलंकार, गृहरचना, प्रापंचिक वस्तू, देवधर्म, सण – उत्सव, श्रद्धा – अंधश्रद्धा, विधीकल्पना, सामाजिक, आर्थिक जीवन अशा अनेक संदर्भातील शब्द आदिवासी बोलीभाषेत पहावयास मिळतात. त्यातून त्या त्या बोलींच्या वेगळेपणाची, विविध भाषा व बोलींच्या प्रभावाची व प्राचीनत्वाची जाणीव होते.

आदिवासी बोलींचे संशोधन, जतन व संवर्धन : काळाची गरज

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भ वायुगतीने बदलत चालले आहेत. विविध माध्यमांद्वारे देश-विदेशातील अंतर खूपच कमी झाले आहे. माणूस अनुकरण करणारा प्राणी असून नेहमीच विविध धर्म, संस्कृती व भाषांचा अंगीकार करताना दिसत आहे. याला आदिवासी समाजही अपवाद नाही. पण आधुनिकीकरणाचा अंगीकार करण्याच्या हव्यासापोटी पारंपरिक बोली व बोली भाषांमधील लोक साहित्याकडे आजच्या आदिवासी तरुणांचे दुर्लक्ष होत आहे, हे जागतिक स्तरावर सर्वत्र पहावयास मिळते. अंदमान निकोबार बेटांवरील 'बो' ही बोली ५ एप्रिल २०१० रोजी एक पंच्याऐशी वर्षे वयाच्या बोआताई नावाच्या व्यक्तीच्या मृत्यूबरोबरच नष्ट झाली, तर युरोपच्या डच प्रदेशातील कोळ्यांची क्रॉमाती बोली ही बॉबी हॉग या ब्याणव वर्षे वयाच्या व्यक्तीला मृत्यूने २ ऑक्टोबर २०१२ रोजी संपली. ही आपल्यासमोरची एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावरची मन अस्वस्थ करणारी ज्वलंत उदाहरणे आहेत.

बोलीभाषा या संस्कृतीचे जतन व संवर्धन करतात, आपला वारसा एका पिढीकडून पुढच्या पिढीपर्यंत पोहोचवतात, याची जाणीव आजच्या युवा पिढीला फारशी होत नसल्याने आदिवासी बोलींच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला आहे, हे वैश्विक सत्य आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे व वाढत्या धर्मांतरामुळे आदिवासी समाजाची जीवनशैली बदलत आहे. आदिवासी क्षेत्रातील शाळा व महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना प्रमाण भाषेतून शिक्षण दिले जात आहे. त्याचबरोबर आपली पारंपरिक बोली आपणास प्रतिष्ठा मिळवून देणारी नाही असाही एक गैरसमज आदिवासींमध्ये निर्माण झाला आहे. त्यामुळे प्रामुख्याने आजच्या नोकरी करणाऱ्या आदिवासी वर्गाकडून व विद्यार्थ्यांकडून पारंपरिक बोलीभाषा हद्दपार होत आहेत. आदिवासी बोलीभाषांचा हा नष्ट होण्याच्या दिशेने सुरू असलेला प्रवास थांबवायचा असेल आणि आपले सामाजिक - सांस्कृतिक जीवनसंदर्भ पुढच्या पिढीपर्यंत पोहोचवायचे असतील किंवा जतन करायचे असतील तर पुढील काही गोष्टी लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

१. आदिवासी तरुणांनी इतर धर्मीयांचे सण-समारंभ, नृत्य प्रकार साजरे करताना आपले हे पारंपरिक सण साजरे करून आपली लोकनृत्ये व लोकगीते यांचे जतन करावे.

२. आपली सांस्कृतिक जीवनमूल्ये जपण्यासाठी बोलीभाषा किती महत्त्वाची आहे, हे पटवून देण्यासाठी आदिवासी समाजातील कार्यकर्त्यांनी पुढाकार घेतला पाहिजे.
३. आदिवासी समाजातील प्राध्यापकांनी लोकसाहित्याबरोबरच बोलीभाषांच्या अभ्यासाकडे वळले पाहिजे कारण आपल्या बोलीतील बारकावे जेवढे स्वतःला माहित असतात तेवढे इतर भाषिक जावकार नसावेत.
४. आदिवासी साहित्य व आदिवासी बोलींच्या इतर जाणकारांनी आदिवासी बोलीभाषांमधून साहित्य निर्मिती करावी.
५. आदिवासी बोलीभाषेतील साहित्यकृतींचा माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व पदवी पातळीवरील अभ्यासक्रमात समावेश असला पाहिजे.
६. आदिवासी बोलीभाषेतील लोकसाहित्यांचे मूळस्वरूपात संकलन व संशोधन करावे की ज्यांचा उपयोग पुढे आदिवासींच्या सामाजिक, संस्कृतीक प्रथा- परंपरा व प्राचीनत्वाचा शोध घेण्यास मदत होईल.
७. विद्यापीठ पातळीवरील संशोधनात आदिवासी बोलींचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. मार्गदर्शकांनीही बोलींचा संशोधनासाठी पुढाकार घेऊन संशोधक विद्यार्थ्यांना बोलींच्या संशोधनासाठी प्रेरित केले पाहिजे.
८. आदिवासी बोलीभाषेतील लोकसाहित्य व ललित साहित्याचे भाषांतरही झाले पाहिजे की जेणेकरून इतरांना आदिवासी बोलींची त्यांचा सामाजिक - सांस्कृतिक प्रथा-परंपरांची ओळख होईल .
९. बोलीभाषांचा दैनंदिन अभ्यासही व्हावा की जेणेकरून तुलनेच्या माध्यमातून बोलीतील साम्य, वेगळेपणा व बोलींचा सर्वांगीण प्रभाव शोधण्यास मदत होईल.
१०. आदिवासी वनवासी, गिरीवासी, दरीवासी, की मूलनिवासी हा संस्कृतिक वर्चस्वाचा वाद आदिवासी बोलीभाषांना मारक ठरू नये.
११. साहित्य अकादमीकडून 'आदिवासी भाषा साहित्य प्रकल्प' अंतर्गत जसा भाषा सन्मान पुरस्कार दिला जातो त्याचप्रमाणे बोली भाषांसाठी कार्य करणाऱ्या अभ्यासक, संशोधकांना राज्य सरकारकडून पुरस्काराने सन्मानित करावे, आदिवासी बोलींचा भवितव्यासाठी ते अधिक उपकारक ठरेल.

संदर्भ -.

- संपादक - प्रा. डॉ. पगारे, म. सु., डॉ. पाटील अशितोष - बोलीभाषा: संशोधनाच्या नव्या दिशा
सोनवणे वाहरू - आदिवासी बोलीभाषा आणि जीवनमूल्ये (लेख), संपादक, दै. सामना, दि ३ नोव्हेंबर २०१६.
डॉ. एस. जी. देवगावकर, डॉ. देवगावकर शैलजा गोंड, परधान आणि कोलाम.
प्रा. डॉ. रानडे ज. के., संपादन: डॉ. खांडगे मंदा- वारली बोली व वारली लोकगीते
प्रा. डॉ. गावित पुष्पा- पश्चिम खानदेशातील आदिवासी बोलीभाषांचा शब्दकोश.
संपादक: अरुण जाखडे, सर्वेक्षण मालिकेचे मुख्य संपादक: देवी गणेश, भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण महाराष्ट्र.